

**Μαρία Μαυράκη-Μπαλάνου, Αλέξανδρος Καστανάκης,
Βενετία-Μαρία Μπότση**

**Δρόμοι και μονοπάτια στην κοιλάδα του Αποσελέμη.
Μετακινήσεις και αλληλεπιδράσεις από την πρώιμη
Εποχή του Χαλκού ως τα Νεότερα χρόνια**

ABSTRACT

Due to the construction of the Aposelemis Dam (2007-2015) in the valley of the Aposelemis river, between the villages of Potamies and Avdou PEDIADOS, a great excavation project was carried out. Major ancient sites, ranging from the Late Neolithic to the Late Roman period, were excavated and are being studied.

The ancient settlements were established on the routes passing through the valley in all directions, forming crucial crossroads in the valley. The main roads were used to connect the Aposelemis valley with the Malia district to the north, the valley of Kastelli to the west, the plain of Lassithi to the south and the area of Gouves to the northeast. The earliest date for the road network in the valley is MM II. A large part of this road was excavated in the area of *Souviani* and on the west border of the settlement in *Agios Leontios*. During the MM period, except for the settlements (as in *Agios Leontios*) and the monumental buildings (as in *Kefali*), "watchtowers" were placed to control the traffic, mainly close to the crossroads, as at the site of *Mesochorio*. A dense network of paths was intended to lead the ancient worshippers to the Dictaeon Cave and other ritual caves, while a system of rocky paths led to the Iron Age hillsites (such as *Karphi*).

During Roman times, the road connected sparse villas on the hilltops or along the banks of the Aposelemis river.

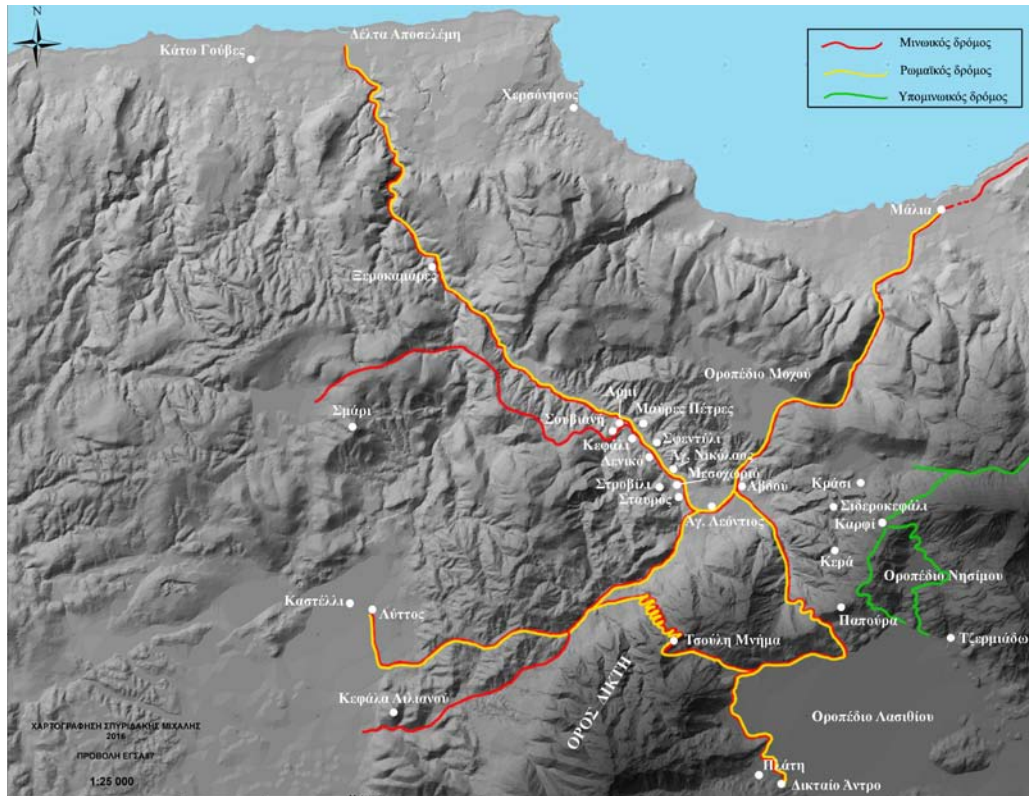
In this paper the excavators intend to set all the evidence together and create a map showing the settlements, the routes, the acme and the decline of movements, and lastly the political and ritual significance of the fertile valley among the mountainous surroundings.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αποσελέμη, Πεδιάδα, Λασίθι, Δικταίο Άντρο, δρόμοι, μονοπάτια, οδικά φυλάκια

Με τον όρο *οδικό δίκτυο* εννοούμε το σύνολο των φυσικών και τεχνητών περασμάτων (δρόμοι, μονοπάτια, ατραποί) σε μια γεωγραφική περιοχή, μέσω του οποίου ευνοήθηκε η μετακίνηση, η συναλλαγή και η αλληλεπίδραση των ανθρώπινων κοινοτήτων μέσα στον χρόνο.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Από το ξεκίνημα σχεδόν της αρχαιολογικής επιστήμης στην Κρήτη πολλοί αρχαιολόγοι εντόπισαν τμήματα των μινωικών δρόμων, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις ακολούθησαν στη συνέχεια οι αντίστοιχοι μετέπειτα δρόμοι.

Χάρτης σκιασμένου αναγλύφου της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Αποσελέμη. Σημειώνονται οι αρχαίες θέσεις και οι αρχαίοι δρόμοι.

Την εποχή του Άρθουρ Έβανς ακόμα μπορούσε κανείς να διακρίνει ή να αναζητήσει ίχνη των μινωικών δρόμων ή των μετέπειτα δρόμων που ακολούθησαν τους παλαιότερους μινωικούς με μια σχετική βεβαιότητα. Αναφέρονται ενδεικτικά οι περιγραφές του Έβανς για τους δρόμους που ξεκινούσαν από την Κνωσό προς την ενδοχώρα έως τις νότιες ακτές του νησιού (Evans 1928, 60-92) ή οι κύριες οδικές αρτηρίες του νησιού, όπως αποτυπώθηκαν από τον J. Pendlebury (Pendlebury 1939, 9-16 και χάρτης 2).

Οι νεότερες έρευνες πραγματοποιούνται κυρίως με βάση τα ανασκαφικά και τα επιφανειακά στοιχεία, στις οποίες αναζητούνται και οι κύριες και οι δευτερεύουσες οδοί επικοινωνίας, φορτισμένες συχνά με οικονομική, διοικητική και λατρευτική σημασία (Ρεθεμιωτάκης 1990· Βάνα Νινιού-Κινδελή 1990· Τζεδάκις, Χρυσουλάκη, Κυριοπούλου 1990· Warren 1994· Cunningham 2001· Adams 2006· Σμπόνιας 2011· για τη νεότερη βιβλιογραφία στο ζήτημα των δρόμων στην εποχή του Χαλκού βλ. Cavanagh 2001, 180-181).

Οι δρόμοι στην αρχαιότητα που συνέδεαν τους οικισμούς μεταξύ τους ήταν κυρίως χωμάτινοι, με επάλληλα οδοστρώματα και ίσως τοπικές εξομαλύνσεις για ευχερέστερη μετάβαση. Ο εντοπισμός των αρχαίων δρόμων στην ανασκαφή καθίσταται δυσχερής λόγω της συνεχούς κατοίκησης και ανθρώπινης δραστηριότητας πάνω στις προγενέστερες θέσεις.

Οι αρχαίοι δρόμοι επικοινωνίας που μπορούν να εντοπιστούν ανασκαφικά είναι κυρίως οι λιθόστρωτοι δρόμοι μέσα στους οικισμούς και οι προσβάσεις των δρόμων στις εισόδους των οικισμών, οι λιθόστρωτοι δρόμοι πάνω από γέφυρες και κυρίως τα ορεινά μονοπάτια,

τα οποία λόγω του βραχώδους αναγλύφου μένουν συχνά ανέπαφα με την πάροδο του χρόνου, ακόμα και όταν εγκαταλειφθούν. Συχνά οδηγούσαν σε έναν ιερό προορισμό, όπως οι κομβικοί διάδρομοι στα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού ή ο δρόμος προς το ιερό κορυφής του Γιούχτα.

Η μελέτη του οδικού δικτύου και του ελέγχου του από τοπικά ή μεγαλύτερα κέντρα συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της κεντρικότερης οργάνωσης των Μινωιτών και του βαθμού επίδρασης του κάθε ανακτορικού κέντρου στην κίνηση των ανθρώπων, των αγαθών και των ιδεών.

Η εικόνα αλλάζει σημαντικά στα ρωμαϊκά χρόνια με την κατασκευή διαφορετικού τύπου ισχυρών δρόμων και αυτό πάλι ισχύει κυρίως στις συνδέσεις των μεγάλων πόλεων και φυσικά μέσα στον αστικό ιστό που έχει αλλάξει μορφή. Τέλος, οι εμπορικοί δρόμοι μπορούν να ανιχνευτούν μέσω των αντικειμένων και των τεχνέργων, τα οποία μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες για τις απαρχές των τεχνικών που επηρέασαν την κατασκευή τους ή και την ίδια την προέλευσή τους, αν πρόκειται για εισαγωγές από γειτονικούς ή μακρινότερους οικισμούς.

Η ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΑΓΚΑΔΑΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΠΕΔΙΑΔΑΣ (ΕΙΚ. 1)

Κυρίαρχο στοιχείο της περιοχής της Λαγκάδας είναι ο ποταμός Αποσελέμης. Ο ποταμός δέχεται μεγάλες ποσότητες πλημμυρικών νερών που συγκεντρώνονται στο Οροπέδιο Λασιθίου στη θέση Χώνος και μετά από μια διαδρομή μέσα στο βουνό εμφανίζονται στη θέση Φλέγες

Εικ. 1. Άποψη της Λαγκάδας από ΝΑ, το φαράγγι της Αμπέλου και στο βάθος το Φράγμα Αποσελέμη (φωτογραφία 2016).

της Κασταμονίτσας· τα νερά αυτά διέρχονται στην κοίτη του ποταμού στο χωριό Αβδού, όπου ενώνονται με τον ποταμό του Φαραγγιού της Αμπέλου και έπειτα, ρέοντας προς τα βόρεια, ενισχύονται από τα ρέματα των Ασκών, το ρέμα στη θέση Φλέγες νότια του Αβδού, το ρέμα της Πηγής στις Ποταμιές και ακόμη βορειότερα το Μικρό Ποτάμι των Καρουζανών στη θέση Ξεροκαμάρες. Στη συνέχεια περνάει μέσα από το φαράγγι του Αποσελέμη και εκβάλλει στη βόρεια ακτή των Κάτω Γουβών, όπου σχηματίζεται δέλτα με σημαντικό υδροβιότοπο.

Στα ανατολικά της κοιλάδας του ποταμού υψώνονται οι λοφοσειρές του μικρού Μοχιανού οροπεδίου με ήπιο και μέτριο ανάγλυφο, στα δυτικά της κοιλάδας δεσπόζει το βουνό Αμπάς και ο λόφος Στροβίλι και στα νότια η περιοχή του ποταμού ορίζεται από το ορεινό σύμπλεγμα της Δίκτης.

ΟΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΣΤΟΝ ΡΟΥ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΑΠΟΣΕΛΕΜΗ (ΧΑΡΤΗΣ, ΕΙΚ. 2-3)

Κατά τη διάρκεια κατασκευής του Φράγματος Αποσελέμη παρουσιάστηκε η ευκαιρία να διερευνηθεί σε σημαντική έκταση, μέρος του εσωτερικού τμήματος της εύφορης Πεδιάδας, και να διασαφηνιστούν ζητήματα πυκνότητας των οικισμών, διασποράς των αρχαίων μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Οι σωστικές ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε όλη την έκταση και τις παρυφές της λεκάνης κατάκλυσης (2007-2015), στην ομαλότερη δηλαδή έκταση της κοιλάδας που περιλάμβανε τον κύριο οδικό άξονα Μαλίων-Λασιθίου ήδη από τα προϊστορικά χρόνια (Μαυράκη 2010· Μαυράκη, Καστανάκης, Τριανταφυλλίδη, Παπαδάκη 2011· Christakis, Manraki-Balanou, Kastanakis 2013· Μαυράκη-Μπαλάνου, Καστανάκης, Τζιαμπάσης 2013).

Στον εντοπισμό, την αναγνώριση και την κατανόηση των οδών επικοινωνίας στην περιοχή του Αποσελέμη συμβάλλουν τα τοπογραφικά στοιχεία, όπως διάσελα, περάσματα που έχουν σκαφτεί από τον ρου των ποταμών, επίπεδες εκτάσεις σε κορυφογραμμές, ιστορικές μαρτυρίες, οι ίδιες οι αρχαιολογικές θέσεις, καθώς και τα τοπωνύμια που σχετίζονται με περάσματα και δρόμους, όπως Κεφάλι, Αρμί, Σελί – άλλα που δηλώνουν διασταύρωση δρόμων, όπως ο Σταυρός, και άλλα που δηλώνουν σημεία ελέγχου, όπως Βιγλί και Σωρός.

Εικ. 2. Ορεινό μονοπάτι (καλντερίμι) πάνω στον δρόμο που συνδέει τη Λύττο με το Οροπέδιο (Blitzer 1990, 40, fig. 15).

Εικ. 3. Ορεινό μονοπάτι (καλντερίμι) πάνω στον δρόμο που συνδέει τη Λύττο με το Οροπέδιο (όπως είναι σήμερα· φωτογραφία 2016).

Από γεωφυσική άποψη η κοιλάδα του Αποσελέμη αποτελεί ένα επίμηκες λεκανοπέδιο, περισσότερο αποκομμένο από τα δυτικά με τους μεγάλους ορεινούς όγκους αλλά και με πλείστα περάσματα ανάμεσα στα διάσελα και τις δειράδες, το οποίο επικοινωνεί: α) προς βορειο-ανατολικά, στο χαμηλότερο τμήμα του, με τη Χερσόνησο και τα Μάλια, β) προς νότια (κοιλάδα Λαγκάδας) με το Οροπέδιο, γ) προς δυτικά με την πεδιάδα του Καστελλίου και δ) προς βορειοδυτικά με την κοιλάδα των Γουβών (Καλομενόπουλος 1894, 112-118, 129-133· Evans 1928, 63). Βρίσκεται στο νοτιο-κεντρικό τμήμα μιας επικράτειας που φαίνεται να υπαγόταν στο ανάκτορο των Μαλίων, τουλάχιστον κατά την παλαιοανακτορική περίοδο (Knappett 1999, 624-626, fig. 6· Christakis, Mavraki-Balanou, Kastanakis 2013, 297-98, 302-303).

Στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας αναγνωρίζονται οι έξι διαδρομές, που ήταν σε χρήση κατά τη νεοανακτορική τουλάχιστον περίοδο. Κάποιες από τις μινωικές θέσεις που ανασκάφτηκαν στο πλαίσιο του Φράγματος (2007-2015) είχαν ιδρυθεί πάνω στους οδικούς αυτούς άξονες (κόκκινη γραμμή στον χάρτη):

ΔΡΟΜΟΣ 1. Μάλια–Αβδού–ανηφορικά προς το Φαράγγι της Αμπέλου ή Γωνιανό φαράγγι–Σελί–Οροπέδιο Λασιθίου (Ρεθεμιωτάκης 1990, 242, σχέδιο 1· Pendlebury 1939, 8, map 2· Adams 2006, 7, fig. 2· Adams 2011, 393, fig. 1).

ΔΡΟΜΟΣ 2. Μάλια–Αβδού–συγκρότημα Αγίου Λεοντίου–Σταυρός–μινωικά κέντρα στο Καστέλλι, ανάκτορο Γαλατά, Σμάρι (Ρεθεμιωτάκης 1990, 242, σχέδιο 1).

ΔΡΟΜΟΣ 3. Σταυρός–δυτικό τμήμα κοιλάδας Αποσελέμη (εσωτερικά)–Μεσοχωριό–Κεφάλι.

ΔΡΟΜΟΣ 4. Κεφάλι–Αρμί–Σουβιανή–ορεινή διάβαση προς κοιλάδα των Γουβών (περιοχή Αγριανών).

ΔΡΟΜΟΣ 5. Κεφάλι–Φαράγγι του Αποσελέμη (Ξηροκαμάρες)–κοιλάδα των Γουβών.

ΔΡΟΜΟΣ 6. Λύττος–ανηφορικά προς τη ΒΑ κλιτύ του όρους Λουλουδάκι–Οροπέδιο Λασιθίου/Χώνος. Η διαδρομή αυτή ελεγχόταν από σωρό στη θέση Τσουλή μνήμα (Sarris, Kakoulaki, Panagiotakis 2011, 507) (Εικ. 2-3).

Ο Δρόμος 1 ήταν κομβικός, καθώς συνέδεε την κοιλάδα του Αποσελέμη με το Οροπέδιο στα νότια, την Πεδιάδα Καστελλίου στα δυτικά και το ανάκτορο των Μαλίων στα βορειοανατολικά, ενώ από επιφανειακή έρευνα η συνέχεια του δρόμου ανιχνεύτηκε και προς ανατολικότερα προς την περιοχή του Σισίου (Müller 1991, 545-555, fig. 1).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΩΝ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΔΡΟΜΩΝ ΣΤΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΕΛΕΜΗ (ΕΙΚ. 4-7)

Στο μεγάλο Μεσομινωικό ΙΙΙ-Υστερομινωικό Ι συγκρότημα στον Άγιο Λεόντιο και στο δυτικότερο άκρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτης οδού με προσανατολισμό Ν-Β, που πιθανότατα κατέληγε στη δυτική είσοδο του οικισμού (Εικ. 4). Στην ίδια ανασκαφή ανατολικότερα στη θέση *Πετράς* βρέθηκε ένα εντυπωσιακό μονολιθικό κατώφλι στον Χώρο Ι με διαστάσεις 1,84 μ. × 0,89 μ. × 0,22 μ., το οποίο οδηγούσε πιθανόν σε σημαίνοντα χώρο νοτιότερα (Εικ. 5).

Εικ. 4. Τμήμα μινωικής λιθόστρωτης οδού στον Άγιο Λεόντιο (σχέδιο ανασκαφής Αποσελέμη).

Στη Μεσομινωική ΙΙΙ θέση Σουβιανή αποκαλύφθηκε τμήμα ενός πιθανού δρόμου με κτιστά στηθαία, χωμάτινο οδόστρωμα από πατημένο λεπιδόχωμα και πλάτος περί τα 2,93 μ. (Εικ. 6). Διαπιστώθηκαν ίχνη εξομάλυνσης της επιφάνειας πριν από την τοποθέτηση της λεπίδας και στο εντοπισμένο τμήμα του δρόμου τα στηθαία είχαν θεμελιωθεί μέσα σε αντίστοιχα αβαθή λαξεύματα του σταθερού εδάφους. Ο δρόμος της Σουβιανής ήταν ορατός από τη θέση Αρμί, αλλά και ένα μάλλον σημαντικό μινωικό ιερό στον χαμηλό λόφο που έχει τη σημερινή ονομασία Μαύρες Πέτρες.

Εικ. 5 Το μεγαλιθικό κατώφλι στο Χώρο Ι στη θέση Άγιος Λεόντιος–Πετράς (φωτογραφία αρχείου ανασκαφής Αποσελέμη).

Εικ. 6. Ο Μεσομινωικός δρόμος στη θέση Σουβιανή (φωτογραφία αρχείου ανασκαφής Αποσελέμη).

Εικ. 7. Πλανόδιοι πιθαράδες στον Άγιο Γεώργιο Οροπεδίου τη δεκαετία του 1930 (περ. *Το Λασίθι*, τχ. 6, 2011, 18, εικ.).

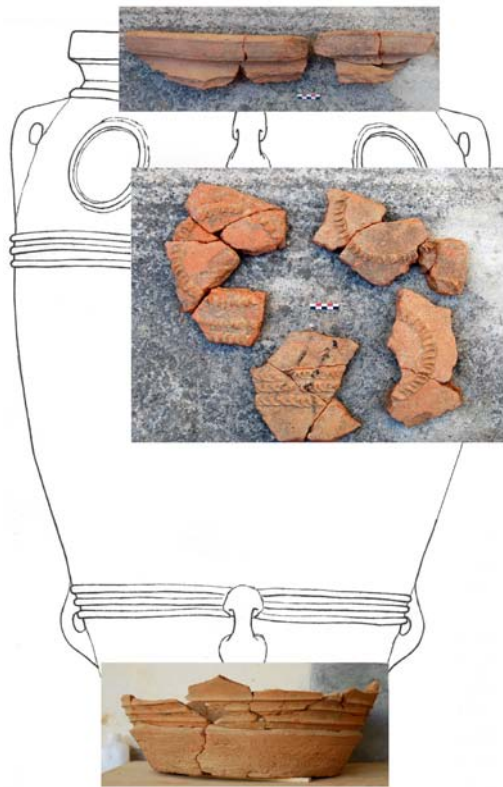
Η παρουσία ΜΜΙΙΙ κεραμικής στη θέση Σουβιανή, και μάλιστα πίθων, ίσως μαρτυρά τη στάση και την εργασία πιθαράδων στην περιοχή, είτε από την επικράτεια των Μαλίων είτε του Καστελλίου ή της Κνωσού, μια πρακτική που είναι συνήθης σε περιοχές χωρίς μεγάλες φυσικές πηγές πηλού. Μέχρι και τη δεκαετία του 1930 η δράση πλανόδιων αγγειοπλαστών στο Οροπέδιο μαρτυρείται σε διάφορα χωριά (Εικ. 7).

ΦΥΛΑΚΙΑ, ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ (ΕΙΚ. 8-14)

Το εντυπωσιακότερο όσον αφορά την έκτασή του εύρημα των ανασκαφών της περιοχής αποτελεί το μεγαλύτερο ως τώρα νεολιθικό νεκροταφείο της Κρήτης στη θέση Κεφάλι (Εικ. 8).

Εικ. 8. Το νεοανακτορικό συγκρότημα στο Κεφάλι Σφεντυλίου (φωτογραφία αρχείου ανασκαφής Αποσελέμη).

Εικ. 9. Νεοανακτορικός πίθος μαλιώτικου εργαστηρίου από τη θέση Κεφάλι (αποκατάσταση Κώστα Χρηστάκη· Christakis, Mavraki-Balanou, Kastanakis 2013, 299, fig. 6).

Είναι γνωστές οι νεολιθικές θέσεις, κυρίως νεκροταφεία, που έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή και στο Οροπέδιο του Λασιθίου (Watrous and Blitzer 1982, 9-11· Strasser 1992).

Κατά τη διάρκεια της παλαιοανακτορικής περιόδου φαίνεται πως καταρχήν ανιχνεύεται ένα οργανωτικό σχήμα που συνδέεται με το ανάκτορο των Μαλίων και παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομίας όλης αυτής της περιοχής μέχρι το Οροπέδιο (Εικ. 9).

Αργότερα στην κορύφωση της νεοανακτορικής περιόδου η επίδραση της Κνωσού υπήρξε καταλυτική στον διοικητικό, λατρευτικό και καλλιτεχνικό τομέα όλων των μινωικών θέσεων. Ευρήματα και τέχνηρα από τον Αγίο Λέοντιο, το Μεσοχωριό και το Κεφάλι δείχνουν αυτή τη σημαντική σχέση. Η συνέχιση της κατοίκησης στην επόμενη Υστερομινωική III και Αρχαϊκή περίοδο δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την επικράτηση του ενός ή του άλλου μινωικού κέντρου, καθώς εντοπίζεται σε όλα τα ανάκτορα, στην Πλάτη Λασιθίου και αρκετά συρρικνωμένη στη θέση Κεφάλι.

Μία ή περισσότερες σημαντικές λειτουργίες πρέπει να είχαν και οι μικρότεροι μινωικοί αγροτικοί οικισμοί και κτίρια. Ένα εκτεταμένο δίκτυο κτιρίων, που ήλεγχε την οδική επικοινωνία και πιθανόν προστάτευε τα σημαντικά κέντρα, περιγράφεται τα τελευταία χρόνια από τους μελετητές ως *οδικά φυλάκια* ή *παρατηρητήρια* (*road stations, watchtowers*). Κύρια χαρακτηριστικά του ήταν η ισχυρή τοιχοδομία, ο αποκρυσταλλωμένος κτηριακός τύπος (ορθογώνιες κατασκευές με μέσες διαστάσεις περί τα 12 μ.), η απλή κάτοψη, η ίδρυσή τους πάνω σε δρόμους και πηγές και κυρίως η θέση τους στο τοπίο μακριά από τους οικισμούς. Τέτοια κτίρια έχουν μελετηθεί στις Καρούμες Σητείας και στις Χοιρόμανδρες στην Πάνω Ζάκρο (Chryssoulaki, Tzedakis, Veniéri, Avgouli 1990).

Τα φυλάκια αυτά εμφανίζονται κατά τη μεσομινωική περίοδο στην ενδοχώρα της Κρήτης, εποχή κατά την οποία φαίνεται ότι σχεδιάστηκε και αποκρυσταλλώθηκε κατά πολύ το μινωικό οδικό δίκτυο.

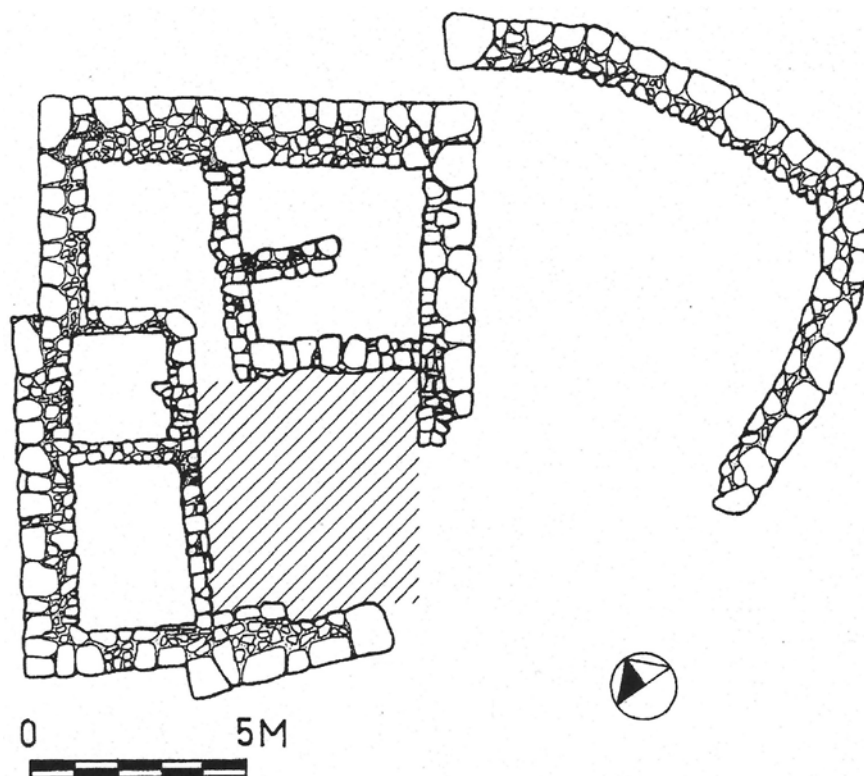
Στη κοιλάδα του Αποσελέμη ανασκάφτηκαν συστηματικά ή εντοπίστηκαν επιφανειακά παρόμοιες κτηριακές δομές που λόγω της θέσης και της κατασκευής τους ερμηνεύονται ως οδικά φυλάκια.

ΤΑ «ΦΥΛΑΚΙΑ»

1. Σταυρός: ορθογώνιο κτίσμα στο διάσελο ανάμεσα στα υψώματα Φουρκός και Λουλουδάκι, ουσιαστικά πάνω στον μινωικό Δρόμο 2, που περνάει από τον Άγιο Λεόντιο.
2. Μεσοχωριό: ορθογώνιο κτίριο ήδη από τη ΜΜ ΙΙ, στον μινωικό Δρόμο 3 που ενώνει το Καστέλλι με το Οροπέδιο, τον Σταυρό με το Κεφάλι και την πεδιάδα των Γουβών (Εικ. 10). Ο πλησιέστερος κτηριακός τύπος με το κτίσμα στο Μεσοχωριό έχει εντοπιστεί στις Καρούμες Σητείας (Εικ. 11).
3. Παλιοταβέρνας Αρμί: βαθμιδωτό κτίριο στο επιβλητικότερο σημείο ενός πιθανού ελέγχου του μινωικού Δρόμου 4 από το Κεφάλι προς τα Αγριανά, συνδέοντας το Οροπέδιο με τις πεδιάδες των Γουβών και των Μαλίων. Τα κτίρια στο Μεσοχωριό και το Αρμί προφύλασσαν το μεγάλο διοικητικό κέντρο στο Κεφάλι.

Εικ. 10. Κάτοψη του μεσομινωικού φυλακίου στο Μεσοχωριό (σχέδιο ανασκαφής).

Εικ. 11. Κάτοψη του μινωικού φυλακίου στις Καρούμες Σητείας (Chryssoulaki 1999, Pl. VIIβ).

Το οικοδόμημα στη θέση Σταυρός είναι ορθογώνιας κάτοψης, μέγιστων ορατών διαστάσεων 21,30μ.×7,90μ. και έχει κτιστεί με μεγάλους ασβεστόλιθους, προσανατολισμένο στα ΒΑ, στο σημείο όπου κάποτε διασταυρώνονταν ο μινωικός Δρόμος 2, που οδηγούσε από την περιοχή του Αβδού στην Πεδιάδα, με τον μινωικό Δρόμο 3, που οδηγούσε βορειότερα στο εσωτερικό της κοιλάδας. Άλλωστε και το τοπωνύμιο *Σταυρός* ενισχύει την υπόθεση ότι πρόκειται για σταυροδρόμι. Το φυλάκιο ήλεγχε το πέρασμα προς και από την Πεδιάδα μέσα από τη φυσική διέλευση που σχηματίζεται ανάμεσα στον λόφο Κεφάλι και Φουρκό. Το φυλάκιο στον Σταυρό δεν έχει ανασκαφεί, ενώ η επιφανειακή κεραμική χρονολογεί τη χρήση του στη νεοανακτορική περίοδο.

Στον οδικό άξονα της κοιλάδας που οδηγούσε από τον Σταυρό προς τα ΒΔ ανασκάφτηκε κτίριο ορθογώνιας κάτοψης με ισχυρή τοιχοποιία, που ερμηνεύτηκε επίσης ως φυλάκιο, στη θέση Μεσοχωριό (Εικ. 10). Το κτίριο με μέγιστο σωζόμενο μήκος 12,5μ. και προσανατολισμένο στον άξονα ΒΑ-ΝΔ, με τουλάχιστον τρεις χώρους, εντυπωσιάζει με τους ασβεστολιθικούς αδρά κατεργασμένους δόμους. Σε μια επόμενη οικοδομική φάση το κτίριο περιέβαλλε επιμήκης τοίχος μεγάλου πλάτους εν είδει περιβόλου, ενισχύοντας την αμυντική του λειτουργία. Η κεραμική της τελευταίας φάσης του φυλακίου (χρηστική, οικιακή κεραμική) και δύο σφραγιδολίθοι μαρτυρούν μόνιμη κατοίκηση αλλά και μια πιθανή γραφειοκρατική λειτουργία. Αρχικά στη θέση του κτιρίου είχαν ιδρυθεί κυκλικές κατασκευές, άγνωστης χρήσης, ενώ ένας αποθέτης κοντά στο κτίριο απέδωσε πλούσια παλαιοανακτορική κεραμική, οδηγώντας σε μια χρονολόγηση της αρχικής χρήσης του κτιρίου στη ΜΜ ΙΙ. Ο δρόμος που επέπτευε το φυλάκιο οδηγούσε στο εσωτερικό της κοιλάδας, στο κεντρικό κτίριο στη θέση Κεφάλι, στο βόρειο και δυτικό άκρο της κοιλάδας και έπειτα στην πεδιάδα των Γουβών. Όμοιο φυλάκιο πιθανότατα

Εικ. 12. Αποτύπωμα σφραγίδας από τη θέση Μεσοχωριό (φωτογραφία αρχείου ανασκαφής Αποσελέμη).

Εικ. 13. Σχέδιο νεοανακτορικής σφραγίδας από τη Συλλογή Γιαμαλάκη (Agnes Sakellariou, Müller und Pini 2007, 584, Nr. 408).

λειτούργουσε στη θέση Αρμί και ήλεγχε το πέρασμα από το Κεφάλι προς το τελευταίο τμήμα της διαδρομής τα Αγγριανά (πεδιάδα Γουβών και Μάλια).

Όπως σε όλες τις εποχές, τα πολύ σημαντικά φυσικά περάσματα και οι εύφοροι τόποι συνδέθηκαν γρήγορα με την ανακτορική οργάνωση αλλά και τις άμεσα σχετιζόμενες με τη θρησκεία λατρευτικές πρακτικές. Ένας αποθέτης, πιθανόν λατρευτικός, εντοπίστηκε στη θέση Παλιοταβέρνας Αρμί, καθώς και δύο ακόμα πιο βέβαιες θέσεις ιερών στις Μαύρες Πέτρες και τον λόφο Στροβίλι. Από το ιερό στις Μαύρες Πέτρες συλλέχθηκαν 108 ακέραια ή καλά σωζόμενα μικρογραφικά λοπάδια και προχοϊδια, ενώ βρέθηκαν δεκάδες μικρότερα όστρακα μικρογραφικών αγγείων και ένα πήλινο ειδώλιο αιλουροειδούς (ίσως πάνθηρα) ανάμεσα σε Μεσομινωικό ΙΙΙ-Υστερομινωικό Ι στρώμα κεραμικής.

Οι πολλές ομοιότητες των λατρευτικών αντικειμένων του Αποσελέμη με άλλα από διάφορες μινωικές θέσεις δείχνουν για ακόμα μια φορά τον μεγάλο βαθμό ενότητας της μινωικής κοινωνίας (Εικ. 12-13).

Υπήρχαν και άλλα ιερά μέσα σε οικισμούς και θέσεις της περιοχής, όπως πιθανόν σε μικρό ορθογώνιο χώρο στο νεοανακτορικό συγκρότημα στο Κεφάλι και το ορεινό Μεσομινωικό Ι ιερό κορυφής δυτικά στον λόφο Μαζά. Από τους κυριότερους και αρχαιότερους τόπους λατρείας υπήρξαν φυσικά και τα ιερά σπήλαια, όπως το Δικταίο Άντρο με χαρακτήρα παγκρήτιου προσκυνήματος, αφού συνδέθηκε με τη μυθολογία της γέννησης του Δία. Στο Δικταίο Άντρο λάμβαναν χώρα θρησκευτικές λειτουργίες ήδη από τη Νεολιθική Εποχή (4.000 π.Χ.) και αδιάκοπα από την Παλαιοανακτορική περίοδο ως τη Ρωμαιοκρατία. Είναι επομένως φυσική η ανάπτυξη ενός οδικού δικτύου που θα οδηγούσε στο Δικταίο Άντρο από τις γύρω περιοχές, φυσικά και από την κοιλάδα του Αποσελέμη.

Οι ανασκαφές στο Σπήλαιο έφεραν στο φως πλήθος αντικειμένων, πήλινα αγγεία, χάλκινα είδωλα, δόρατα, μαχαίρια, ιερούς διπλούς πέλεκεις, σύμβολα της λατρευόμενης θεότητας. Πολλά από τα ευρήματα προέρχονται από περιοχές εκτός Κρήτης, κυρίως της υπόλοιπης

Εικ. 14. Χάλκινο αιγυπτιακό ειδώλιο του θεού Άμμωνος Ρα από το Δικταίο Άντρο (Παναγιωτάκη 1987, 107).

Ελλάδας, αλλά και από περιοχές της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής, δείχνοντας τη μεγάλη ακτινοβολία που είχε. Ένα από τα ειδώλια που βρέθηκαν μέσα στο σπήλαιο και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείου του Αγίου Νικολάου φέρει το στέμμα του Άμμωνος Ρα της Αιγύπτου (Εικ. 14).

Επίσης υπήρχε ακόμα η μικρή σε μέγεθος σπηλιά του Αγίου Χαράλαμπου, στην ανατολική άκρη του αντίστοιχου οικισμού και δυτικά του Οροπεδίου, που ήκμασε κυρίως τη MMIIIB (Betancourt et al. 2008). Το πλήθος, η ποικιλομορφία και η τεχνοτροπία των κινητών ευρημάτων που βρέθηκαν εκεί υποδηλώνουν την ανάπτυξη ενός δικτύου επαφών, σχέσεων επικοινωνίας, το οποίο εκτείνεται πέρα από τα όρια της τοπικής κοινότητας του Οροπεδίου του Λασιθίου και του τότε γνωστού κόσμου (Watrous 2004).¹ Από όλη την έρευνα συμπεραίνουμε ότι είναι δύσκολο να ορίσουμε την ακριβή διοικητική σχέση που μπορεί να είχαν οι θέσεις του Αποσελέμη με τα μινωικά «ανάκτορα», πρώτα από όλα γιατί αυτό έχει να κάνει με την ίδια τη χρονική πορεία, την ανάπτυξη, ακμή και παρακμή των μεγάλων κέντρων. Σχεδόν σίγουρα όμως οι αλληλεπιδράσεις των Μινωιτών βασίστηκαν στον μεγάλης σημασίας έλεγχο των σημαντικών ζωτικών πόρων της κοιλάδας, αλλά και της σημαντικής θέσης της περιοχής κοντά στην πιο δύσκολα προσβάσιμη, εποχιακή, αλλά και μία από της ευφορότερες περιοχές της Κρήτης, στο Οροπέδιο του Λασιθίου.

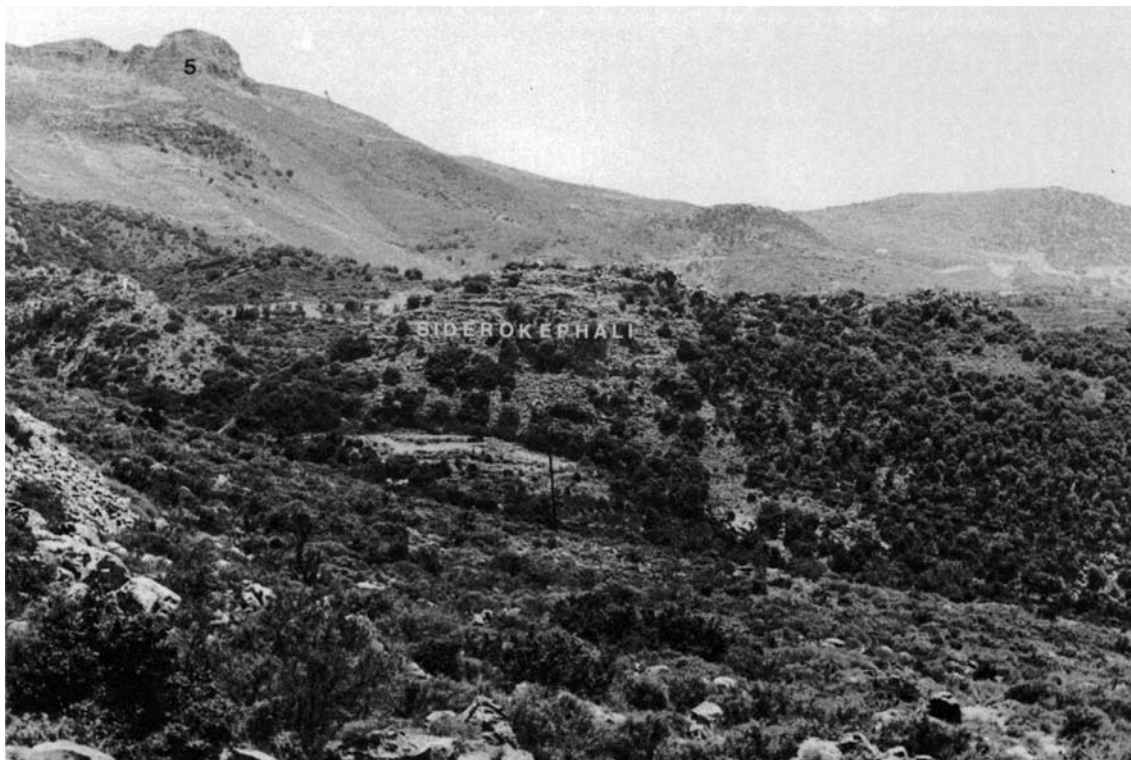
Η ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΚΑΡΦΙ (ΕΙΚ. 15-17)

Οι εγκαταστάσεις της Υπομινωικής–Γεωμετρικής περιόδου ήταν κυρίως σε υψώματα γύρω από τη Λαγκάδα και στα Λασιθιώτικα Βουνά (Κορφή Καλού Χωριού, περιοχή Αβδού–Γωνιών, Κράσι, Κερά, Καρφή και Παπούρα Αγίου Γεωργίου· Ξιφαράς 1998· Ξιφαράς 2004, 185-194) σε αντίθεση με τις αρχαϊκές θέσεις, που βρίσκονται χαμηλότερα στην πεδιάδα (Κεφάλι, Άγιος Κωνσταντίνος). Επίσης μείωση των θέσεων παρατηρείται στο Λασιθί από τον 6ο αι. π.Χ., όταν κυριαρχεί στην περιοχή η Λύκτος (Pendlebury et al 1938· Nowicki 1995).

Η θέση των νέων οικισμών, ανεξάρτητα από τις αιτίες που οδήγησαν στη δημιουργία τους στην ΥΜ III Γ –για τις οποίες δεν υπάρχει συμφωνία στους ερευνητές–, δεν είναι τόσο δύσβατη ή απρόσιτη όσο φαίνεται, εάν κάποιος μελετήσει τις πολλές ατραπούς και μονοπάτια που οδηγούν σε αυτούς (Εικ. 15).

Από τη μέχρι σήμερα δυσκολία ανεύρεσης πολλών αρχαιολογικών τεκμηρίων που συνδέονται με αυτές τις χρονικές περιόδους μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος στην Κρήτη, θεωρούμε ότι ίσως ακολούθησε και η υποβάθμιση των παλαιότερων οδικών αξόνων,

¹ Η πορεία μέσα από την κοιλάδα του Αποσελέμη προς το Λασιθί περνούσε κοντά από το Ιερό Σπήλαιο Φανερωμένης στη βόρεια πλευρά του όρους Λουλουδάκι, που ακμάζει τη MMIII-YMI - Γ περίοδο, και κατέληγε στον τελικό προορισμό τους, στην τροφοδότρια πόλη στο Οροπέδιο.

Εικ. 15. Οι θέσεις Σιδεροκεφάλι και Καρφή από τα βόρεια (Watrous and Blitzer 1982, pl. 14b).

τουλάχιστον εκείνων που εξυπηρετούσαν τις διοικητικές και εμπορικές λειτουργίες των ανακτόρων. Είναι η εποχή που εμφανίζονται νέοι δρόμοι, με τη μορφή μονοπατιών, που οδηγούν σε ορεινές θέσεις (λ.χ. Καρφή). Οι παλιοί μινωικοί δρόμοι μπορεί να χρησιμοποιούνταν περιστασιακά για τις ανάγκες των κατοίκων που διέμεναν στους ορεινούς οικισμούς του Οροπεδίου, στο Καρφή, και των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούσαν ακόμα στα παράλια (Wallace 2007, 265-267, fig. 10).

Από τον κυριότερο οικισμό της Υπομινωικής περιόδου, στο Καρφή, ξεκινούσαν τρία αντίστοιχα μονοπάτια προς τις χαμηλότερες πλαγιές (πράσινη γραμμή στον Χάρτη).

ΟΔΙΚΑ ΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΚΑΡΦΙ

1. Μονοπάτι από την περιοχή κοιλάδας Βραχασίου (Άγιος Γεώργιος Βραχασιώτης) – δυτικές πλαγιές Σελένας – δάσος Ομαλές ή Αζιλακόδασος – Καρφή – Οροπέδιο – περιοχή Τζερμιάδω.
2. Μονοπάτι από τη Βιτσιλοβρύση – κοιλάδα Κεράς.
3. Οροπέδιο Νήσιμου – Καρφή.

Οι ιεροί χώροι της ίδιας περιόδου σε αυτή την περιοχή που είναι γνωστοί στη βιβλιογραφία ήταν στο Καρφή, στο βραχώδες έξαρμα Φλεχθρόν και την Παπούρα Αγίου Γεωργίου στην ΥΜΙΙΙΓ – ΠΓ περίοδο και το ιερό σπήλαιο στα Σπηλιαρίδια ΒΔ του Αβδού, που ακμάζει τη Γεωμετρική περίοδο (Εικ. 16-17).

Εικ. 16. Ειδώλια θεοτήτων με υψωμένα χέρια από το Καρφί (Μετανακτορική περίοδος) (N. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 141, εικ.).

Εικ. 17. Χάλκινα ξίφη και αιχμή δόρατος από την Παπούρα Αγίου Γεωργίου (Pendlebury 1939, pl. XXXVI, 1).

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΕΠΑΥΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΕΛΕΜΗ

Κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου μέσα στην κοιλάδα σε προσφιλείς στους Ρωμαίους τοποθεσίες ιδρύονται αγρεπαύλεις με συγκεκριμένες και έντονες αγροτικές και βιοτεχνικές παραγωγικές δραστηριότητες. Εκτός από τον επιβεβλημένο σε όλες τις περιόδους έλεγχο των περασμάτων ήταν απαραίτητο να λειτουργήσει ξανά επαρκώς το οδικό δίκτυο που ουσιαστικά βασιζόταν στα παλαιότερα μινωικά περάσματα (βλ. χάρτη). Οι άνθρωποι ξαναθυμούνται τους παλιούς δρόμους στην ισχυροποιημένη πια αστική επικράτεια της Λύττου και της Χερσονήσου.

Η παραγωγή και η οικονομία αποκτά για ακόμα μια φορά στην Ιστορία πιο έντονους παραγωγικούς ρυθμούς, όμως αυτή τη φορά όχι μόνο για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων της περιοχής, αλλά κυρίως για την εξυπηρέτηση των απαιτήσεων των νέων αποίκων και των κατοίκων της μητρόπολής τους, της Ρώμης. Είναι η εποχή κατά την οποία η Λύττος και η «κατά θάλασσαν Λύττος», Χερσονήσος, έχουν επεκτείνει την επιρροή τους σε ένα μεγάλο μέρος της πεδιάδας. Η κάθε ρωμαϊκή αγρέπαυλη είχε συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες.

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΡΩΜΑΪΚΕΣ ΕΠΑΥΛΕΙΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΕΛΕΜΗ

1. Στο βορειότερο σημείο της κοιλάδας, στις Μαύρες Πέτρες: ληνός σταφυλοπιεστηρίου, χώρος κατεργασίας σιτηρών με μυλόλιθους παλινδρομικής κίνησης και πιθεώνας αποτελούμενος από 12 εντοιχισμένα πιθάρια. Στο ΒΔ τμήμα της θέσης πιθανότατα υπήρχε και πύργος.
2. Στην απέναντι όχθη, στο Λενικό. Μεγάλο συγκρότημα επαύλεων με μεγάλους χώρους αποθήκευσης (15 μεγάλοι πίθοι εντός αντίστοιχων κτιστών κυκλικών κατασκευών) και βιοτεχνίας.
3. Νοτιότερα, στον Άγιο Νικόλαο: αγρέπαυλη με επιμελημένα δάπεδα, ευρύχωρα δωμάτια, μια μεγάλων διαστάσεων λίθινη βιοτεχνική εγκατάσταση μυλόλιθων, πολύ κοντά στην όχθη του Αποσελέμη ποταμού.
4. Στο αγροτικό κτίριο στο Πάτημα της Σουβιανής ανασκάφθηκε σημαντικών διαστάσεων ληνός για την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων κρασιού.

ΛΑΓΚΑΔΑ ΚΑΙ ΛΑΣΙΘΙ – ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΣΤΑ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΧΡΟΝΙΑ (ΕΙΚ. 18-19)

Το Οροπέδιο ξαναγίνεται πυκνοκατοικημένο μόνο κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο από τον 4ο έως τον 7ο αι. μ.Χ. (Watrous and Blitzer 1982, 23-24). Έκτοτε το Λασιθί ταυτίζεται με την εποχική κατοίκηση, τη δυσβατότητα και σε μεγάλο βαθμό με τη φτώχεια, συγκρινόμενο με τις αλλαγές στις αστικοποιούμενες περιοχές της Κρήτης.

Όμως και η κοντινή περιοχή της Λαγκάδας δεν εμφανίζεται να παίζει τον σημαντικό ρόλο που είχε τα προηγούμενα χρόνια. Παρόλα αυτά η εικόνα για τις παραπάνω περιοχές είναι πιθανότατα λανθασμένη και αρκετά μακριά από τον ζωογόνο χαρακτήρα που φέρονται να έχουν, όπως λ.χ. το Λασιθί που εμφανίζεται στις πηγές και μαρτυρίες να θρέφει ένα σημαντικό πληθυσμιακό τμήμα της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης στις πιο δύσκολες στιγμές της Ιστορίας της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα που εντοπίζουμε στη γενική βιβλιογραφία για την περιοχή είναι η διαταγή ερήμωσής του από τους Βενετούς Φεουδάρχες, αλλά στη συνέχεια και ο καταναγκασμός κατά την ίδια περίοδο να ανεβαίνουν οι παχτωτές-αγρότες του Λασιθίου στο Οροπέδιο κατά τη διάρκεια της σποράς, του θερισμού και του αλωνίσματος, και να μένουν σε χαμόσπιτα και πρόχειρες κατοικίες, καθώς δεν τους επιτρεπόταν να χτίζουν μόνιμες οικίες και να δημιουργούν χωριά (Μπελιβάνης 2003· Watrous 1980· Watrous and Blitzer 1982).

Κατά την ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της κοιλάδας εντοπίστηκαν ίχνη δρόμων των μεταβυζαντινών χρόνων και κυρίως της εποχής της Τουρκοκρατίας: στην περιοχή του Αγίου Λεοντίου, πάνω από τον αρχαίο δρόμο που συνέδεε το Αβδού με την Πεδιάδα, είναι ορατή και σήμερα σε αρκετά σημεία η λιθόστρωτη επιφάνεια του βενετσιάνικου δρόμου, ο οποίος διέρχεται στα νότια της ερειπωμένης εκκλησίας του Αγίου Λεοντίου, ενώ πάνω από το επίπεδο του μινωικού οικισμού βρέθηκαν επίσης τμήματα λιθόστρωτου δρόμου του 18ου αιώνα (Εικ. 18).

Τέλος στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, στα δυτικά της ρωμαϊκής αγρέπαιλης, εντοπίστηκε καλντερίμι, επίσης των χρόνων της Τουρκοκρατίας, στην ανατολική όχθη του ποταμού Αποσελέμη, παράλληλα της αντίστοιχης μινωικής και ρωμαϊκής οδού κατά μήκος της δυτικής όχθης (Εικ. 19).

Εικ. 18. Το λιθόστρωτο μονοπάτι στον Άγιο Λεόντιο. Διέρχεται από την αρχαία διαδρομή που συνέδεε την κοιλάδα του Αποσελέμη με την πεδιάδα Καστελλίου (φωτογραφία αρχείου ανασκαφής Αποσελέμη).

Εικ. 19. Καλντερίμι στη θέση του Αγ. Νικολάου. Πιθανόν έβαινε παράλληλα προς τον αρχαιότερο μινωικό και ρωμαϊκό δρόμο μέσα στην κοιλάδα (φωτογραφία αρχείου ανασκαφής Αποσελέμη).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ellen Adams (2006), "Social Strategies and Spatial Dynamics in Neopalatial Crete: An Analysis of the North-Central Area", *AJA* 110 (2006), 1-36.
- Ellen Adams (2007), "'Time and Chance': Unraveling Temporality in North Central Neopalatial Crete", *AJA* 111 (2007), 391-421.
- Philip Betancourt, Costis Davaras, Heidi Dierckx, Susan Ferrence, Jane Hickman, Panagiotis Karkanas, Photeini McGeorge, James Muhly, David Reese, Eleni Stravopodi, Louise Langford-Verstegen (2008), "Excavations in the Hagios Charalambos Cave. A Preliminary Report", *Hesperia* 77 (2008), 539-605.
- Λεωνίδας Βοκοτόπουλος, (2007), *Το κτηριακό συγκρότημα του Φυλακίου της Θάλασσας στον όρμο Καρούμες και η περιοχή του*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη.
- Harriet Blitzer (1990), "Pastoral Life in the Mountains of Crete. An Ethnoarchaeological Perspective", *Expedition*, vol. 32, No 3 (1990), 34-41.
- Sander Brabander, (2012), *Defensible or not defensible? Guard houses from Middle and Late Minoan Crete revisited, using GIS and Space Syntax*, Master's thesis, Leiden.
- William Cavanagh (2001), "Recent References to Bronze Age Roads in the Aegean", Keith Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, London, Sheffield Academic Press, 180-181.
- Kostis S. Christakis, Maria Mavraki-Balanou, Alexandros Kastanakis (2013), «Economic and political complexity in the Aposelemis Valley: A preliminary assessment / Οικονομική και πολιτική πολυπλοκότητα στην Κουιάδα του Αποσελέμη: Μια προκαταρκτική αποτίμηση», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 3, Ρέθυμνο (2013), 293-307.
- Stella Chryssoulaki (1999). "Minoan Roads and Guard Houses—War Regained", Robert Laffineur (ed.), *Polemos: Le Contexte Guerrier en Égée à l'Âge du Bronze, Actes de la 7e Rencontre Égéenne Internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, Aegaeum 19, Liège, 75-83.
- Stella Chryssoulaki, Yiannis Tzedakis, Yianna Veniéri, Maria Avgouli (1990), "Les routes minoennes—Le poste de Χοιρόμανδρες et le contrôle des communications", *BCH* 114, livraison 1 (1990), 43-62.
- Timothy Cunningham (2001), "Variations on a Theme: Divergence in Settlement Patterns and Spatial Organization in the Far East of Crete during the Proto- and Neopalatial Periods", Keith Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, London, Sheffield Academic Press, 72-86.
- Jan Driessen (2001), "History and Hierarchy. Preliminary Observations on the Settlement Pattern of Minoan Crete", Keith Branigan (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, London, Sheffield Academic Press, 51-71.
- Arthur Evans, (1928), *Palace of Minos*, IV, Pt. 1.
- George D. Hogarth (1900), "The Cave of Psychro in Crete", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 30, 90-91.
- Νικόστρατος Θ. Καλομενόπουλος, (1894), *Κρητικά, ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της Νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις.
- Carl Knappett (1999), "Assessing a Polity in Protopalatial Crete: The Malia-Lasithi State", *AJA* 103, No. 4 (1999), 615-639.
- Antigone Marangou-Lerat (1995), *Le Vin et les Amphores de Crète: de l'Époque Classique à l'Époque Imperiale*, Etudes Crétoises 30, Paris, De Boccard.
- Μαρία Μαυράκη (2010), «Αρχαιολογικά Νέα από τις ανασκαφές στο Φράγμα του Αποσελέμη σε Αβδού, Σφεντύλι και Ποταμιές Νομού Ηρακλείου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 2 (2010), 288-301.

- Μαρία Μαυράκη, Αλέξανδρος Καστανάκης, Ιωάννα Τριανταφυλλίδη, Δέσποινα Παπαδάκη (2018), «Οικιστικοί σχηματισμοί στην περιοχή του ποταμού Αποσελέμη (από τους μινωικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους)», *Πεπραγμένα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Μαρία Μαυράκη-Μπαλάνου, Αλέξανδρος Καστανάκης, Κωνσταντίνος Τζιαμπάσης (2013), «Ρωμαϊκές αγροικίες στην περιοχή του Φράγματος Αποσελέμη, στην περιοχή των χωριών Αβδού, Σφεντύλι και Ποταμιές, νομού Ηρακλείου / Roman farmhouses in the area of the Aroselemis Dam between the villages Avdou, Sfendyli and Potamies, Heraklion», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3*, Ρέθυμνο, 387-393.
- Εμμανουήλ Μπελιβάνης (2003), *Τα μετόχια του Οροπεδίου Λασιθίου επί Ενετοκρατίας*, <http://www.kairatos.com.gr/metoxialasenet.pdf>
- Sylvie Müller (1991), "Routes minoennes en relation avec le site de Malia", *BCH* 115, No 2 (1991), 545-560.
- Βάνα Νινιού-Κινδελή (1991), «Στοιχεία για την οδική σύνδεση της Λισού με την Υρτακίνα και την Έλυρο», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 49-55.
- Krzysztof Nowicki (1995), "To Flechthron and other Dark Age sites near Kera Karfi", *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, Ρέθυμνο, Δήμος Ρεθύμνης, 693-702.
- Krzysztof Nowicki (1999), "Economy of Refugees: Life in the Cretan Mountains at the Turn of the Bronze and Iron Ages", Angelos Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 145-171.
- Ναπολέων Ξιφαράς (1998), *Η κατάληψη του χώρου στην Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική Κρήτη*, Ρέθυμνο.
- Ναπολέων Ξιφαράς (2004), «Οικιστική της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής Κρήτης. Η μετάβαση από τη "Μινωική" στην "Ελληνική" κοινωνία», *Ρίθυμνα* 21, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Γεώργιος Παναγιωτάκης (1987), *Δικταίο Άντρο*, Λασιθί, Εκδόσεις Αντωνία Πέτα.
- Hilda W. Pendlebury, John D.S. Pendlebury, Miss B. Money-Coutts (1935-36), "Excavations in the Plain of Lasithi. I. The cave of Trapeza", *BSA* 36 (1935-36), 5-131.
- Hilda W. Pendlebury, John D.S. Pendlebury, Miss B. Money-Coutts (1937-38), "Excavations in the plain of Lassithi III (Kaphi)", *BSA* 38 (1938),
- John D. S. Pendlebury (1939), *The Archaeology of Crete*, London, Methuen and Co. Ltd.
- Γιώργος Ρεθεμιωτάκης (1991), «Μάλια-Λύκτος. Ζητήματα αρχαιολογικής τοπογραφίας της επαρχίας Πεδιάδας», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 241-248.
- Γιώργος Ρεθεμιωτάκης, Κωστής Χρηστάκης (2011), «Το ανάκτορο και η πόλη στον Γαλατά Πεδιάδος: Άξονες και τακτικές επικοινωνίας», *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 233-249.
- Agnes Sakellariou, W. Müller und Ingo Pini (eds.) (2007), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, Band III, Iraklion, Archäologisches Museum, Teil 2, Sammlung Giamalakis, Mainz, Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- Apostolos Sarris, Georgia Kakoulaki, Nikos Panagiotakis (2011), "Reconstructing the Minoan Communication Network in Central Crete", Erzsébet Jerem, Ferenc Redo, and Vajk Szeverenyi (eds.), *Proceedings of the 36th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology "On the Road to Reconstructing the Past"*, Budapest, 2-6 April 2008 (2011), 503-511.

- Κωνσταντίνος Σμπόνιας (2011), «Ορεινά περάσματα και όρη στη μινωική Κρήτη. Η περίπτωση του Βρύσινα», *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 511-531.
- Thomas F. Strasser (1992), *Neolithic Settlement and Land–Use on Crete*, PhD Thesis Department of Philosophy, University of Indiana.
- Γιάννης Τζεδάκις, Στέλλα Χρυσουλάκη, Μαρία Αυγούλη και Γ. Βενιέρη (1992-1993). «Ερευνητικό Πρόγραμμα Μινωικοί Δρόμοι», *Κρητική Εστία* 4, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1989-1991 (1992-1993), 306-317.
- Γιάννης Τζεδάκις, Στέλλα Χρυσουλάκη, Λεωνίδας Βοκοτόπουλος (1994-1996), «Ερευνητικό Πρόγραμμα Μινωικοί Δρόμοι», *Κρητική Εστία* 5, Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1992-1994 (1994-1996), 359-361.
- Γιάννης Τζεδάκις, Στέλλα Χρυσουλάκη, Λιάνα Κυριοπούλου (1990), «Ο δρόμος στη μινωική Κρήτη», *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 403-414.
- Leonidas Vokotopoulos (2011), “A View of the Neopalatial Countryside: Settlement and Social Organization at Karoumes, Eastern Crete”, Kevin Glowacki and Natalia Vogeikoff-Brogan (eds.), *Στέγα: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, Hesperia Supplement 44, 137-149.
- Saro Wallace (2007), “Why We Need New Spectacles: Mapping the Experiential Dimension in Prehistoric Cretan Landscapes”, *Cambridge Archaeological Journal* 17 (3) (2007), 249-270.
- Peter M. Warren (1994), “The Minoan Roads of Knossos”, Don Evelyn, Helen Hughes-Brock and Nicoletta Momigliano (eds.), *Knossos, A Labyrinth of History*, British School at Athens, Oxford (1994), 189-212.
- Livingston V. Watrous (1980), “J. D. S. Pendlebury’s Excavations in the Plain of Lasithi: The Iron Age Sites”, *BSA* 75 (1980), 269-283.
- Livingston V. Watrous and Harriet Blitzer (1982), *Lasithi, A History of Settlement on a Highland Plain in Crete*, Hesperia Supplement XVIII, 1-132.
- Livingston V. Watrous (2004), “New Pottery from the Psychro Cave and Its Implications for Minoan Crete”, *BSA* 99 (2004), 129-147.
- Στυλιανός Φιοράκης (1939), «Το Δικταίον Άνδρο», *Δρήρος* 19, 567-568.